

Соціальна і політична психологія особистості

УДК 159.938.363.2:2:88.373

Лариса Заграй

ГЕНДЕРНИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ ФРАГМЕНТАРИЗОВАНОМУ СВІТІ

У статті висвітлено питання методології дослідження формування гендеру в сучасному світі. Розкрито роль теорії соціального конструктивізму у тлумаченні механізмів створення гендерних моделей, які визначають формування суб'єктивного досвіду особистості. Обґрунтовано поняття гендерного досвіду і гендерного дисплею в конструюванні гендерної ідентичності. Окреслено механізми (фонові очікування та рефлексивність), завдяки яким відбувається конструювання досвіду у процесі взаємодії індивіда з соціальними структурами. Визначено гендерну ідентичність як багаторівневе, складноорганізоване утворення, яке зумовлюється суб'єктивним досвідом особистості і включає цілий комплекс характеристик.

Ключові слова: гендерний досвід, соціальний конструктивізм, гендерна ідентичність, гендерний дисплей, фонові очікування, рефлексивність, гендерні практики.

В статье освещены вопросы методологии исследования формирования гендера в современном мире. Раскрыта роль теории социального конструктивизма в толковании механизмов создания гендерных моделей, определяющих формирование субъективного опыта личности. Обосновано понятие гендерного опыта и гендерного дисплея в конструировании гендерной идентичности. Очерчены механизмы (фоновые ожидания и рефлексивность), благодаря которым осуществляется конструирование опыта в процессе взаимодействия индивида с социальными структурами. Определена гендерная идентичность как многоуровневое, сложноорганизованное образование, обусловленное субъективным опытом личности и включающее целый комплекс характеристик.

Ключевые слова: гендерный опыт, социальный конструктивизм, гендерная идентичность, гендерный дисплей, фоновые ожидания, рефлексивность, гендерные практики.

The article highlights the question of gender research methodology formation in the modern world. Determined the role of the theory of social constructionism in interpreting the mechanisms of creation of gender patterns that determine the formation of the subjective experience of the individual. Proved the

concept of "gender individual experience." Outlined mechanisms (background expectations and reflexivity) by which experience is design in the interaction of the individual with the social structures. Defined gender identity as a multi-level, complex formation, which is defined as the subjective experience of the individual and includes a set of characteristics.

Keywords: *gender experience, social constructivism, gender identity, gender display, background expectations, reflexivity, gender practices.*

Актуальність теми дослідження. Ми живемо в епоху змін і трансформацій людства. Особливої актуальності у такі періоди набувають питання орієнтирів, схем, за якими має далі розвиватися цивілізація. Плюралізм ідей, ідеологій, методологій, які не мають кордонів і меж і легітимізуються постмодернізмом, особливо загострюють проблему самовизначення як особистості, так і культури, суспільства в цілому. Тому особливо гостро постає проблема впливу таких тенденцій на розвиток особистості, зокрема особистості сучасної молоді людини, яка перебуває у так званому "супермаркеті ідентичностей", що й утруднює процеси її особистісного самовизначення.

Оскільки психологічна стаття є однією з найбільш константних детермінант розвитку особистості, яка значною мірою визначає існування людини у світі, то актуальності набуває питання, яким чином відбувається її формування в умовах культурного різнобарв'я, яке транслює різні гендерні дискурси, різні гендери, до яких у суспільстві неоднозначне ставлення. Відбувається розмивання основ соціальної категоризації, руйнування універсальних моделей, типізацій. Наскільки такі процеси є загрозовими для збереження автентичності особистості, константності гендеру залишається поза увагою дослідників. Тому, на нашу думку, такі питання є на сьогоднішній день надзвичайно актуальними для цілого ряду наук, зокрема, і психології. Перед науковцями постає проблема пошуку методології, парадигми, яка дозволила б досліджувати формування гендеру в сучасному фрагментаризованому світі.

Аналіз останніх досліджень. Існують численні теорії, які аналізують особливості формування ідентичності чоловіків і жінок, їхнього досвіду, виходячи зі своїх методологічних позицій. Здійснивши аналіз теорій, які проблематизують статтю, статеву ідентичність, гендерну ідентичність, можна виділити три основних підходи: біологічний, соціобіологічний та соціально-конструктивістський. Відмінність даних підходів зумовлена різним методологічним підґрунтям, зокрема – це різні наукові парадигми вивчення проблем статі і міжстатевих відносин, різні моделі психологічної статі, які використовуються для опису характеристик і особливостей поведінки особистості як представника певної статі. Для досліджень біологічного (Г. Васильєва, П. Вундер, В. Геодакян, Ч. Дарвін, А. Захаров, Д. Ісаєв, В. Каган, Д. Колесов, Н. Сельверова та ін.) та соціобіологічного (Н. Авдєєва, Ю. Альошина, А. Бандура, І. Басіна, А. Волович, Д. Мастерс, Т. Парсонс, Д. Перрі, Т. Репіна та ін.) підходів методологічною основою є біодетерміністська парадигма, есенціалістське розуміння статі, тоді як

гендерні дослідження ґрунтуються насамперед на соціально-конструктивістській парадигмі, постмодерністських засадах.

Незважаючи на декларування ролі соціальних факторів у формуванні гендеру, ні класичному (З. Фройд, Ж. Лакан), ні феміністському (Дж. Бенджамін, М. О'Брайн, Дж. Геллон, С. Коф, К. Міллет, А. Річ, Е. Сиксу, К. Хорні, Н. Ходоров, С. Файерстоун) психоаналізу, ні статеворольовому (Н. Авдєєва, Ю. Альошина, А. Бандура, І. Басіна, А. Волович, Р. Лінтон, Д. Мастерс, Т. Парсонс, Д. Перрі, Т. Репіна та ін.) підходам не вдалося вийти за межі біодетермінізму. У соціобіологічному та соціокультурному підходах гендер інтерпретується як соціостатевая роль. З одного боку, розрізняють стать як біологічний факт і гендер як соціальну конструкцію, з іншого, наявність двох протилежних гендерів приймається як даність. При цьому вважається, що "природа" чоловіка і жінки є різною настільки, що їх можна розвести по різних соціальних категоріях. Вихід із тупикової ситуації знаходять постмодерністські (Дж. Батлер, Л. Ірігарей, Ю. Кристева, Х. Сиксу) та соціально-конструктивістські (К. Герген, І. Гофман, Д. Зіммерман, Дж. Лорбер, Р. Коннел, К. Уест, С. Фаррел та ін.) тлумачення гендеру, який розглядається як "сконструйований соціальний поділ, що ґрунтується на анатомічному полі, але не обов'язково співпадає з ним". Категоризація індивіда за ознаками статі і гендеру дає можливість дослідникам вийти за межі інтерпретації статі як біологічної даності, як константи. Статеві ролі не приписані від народження, а конструюються, створюються самою особистістю. Причому від самого початку не існує вродженої і назавжди визначеної чоловічої чи жіночої сутності особистості. Як зазначає В. Ільїн, люди самі вибирають комплекси фізичних маркерів, за допомогою яких проводять межу між чоловічою і жіночою статями. Ці ознаки перетворюються в соціальні факти, проходячи через свідомість людей, сортуючи їх на "значущі" і "незначущі". В результаті одні ознаки відбираються, інші ігноруються. Таким чином, межа фізичних статей є соціальним конструктом, оскільки створюється на основі класифікацій і відбору фізичних характеристик [2]. У межах таких трактувань стало можливим розглядати сексуальність не в біологічно-анатомічних, а в соціокультурних термінах. Визначено, що процес конструювання категоріальної належності до статі відбувається на основі культурних конструктів.

Гендер створюється у процесі міжособистісної взаємодії завдяки транслюванню гендерного дисплею (різноманітність уявлень і виявлення гендеру у взаємодії). У комунікації один з одним обмін різного типу інформацією супроводжується фоновим процесом створення гендеру – *doing gender*. За словами І. Гофмана, гендерний дисплей є основним механізмом створення гендеру на рівні міжособистісної взаємодії [4].

Дисплей – це різноманітність уявлень і виявлення чоловічого і жіночого у взаємодії. Гендерний дисплей як уявлення про статеву належність у взаємодії досить складний і виконання його не може зводитися до окремих реплік, костюмів, антуражу тощо. Вся атмосфера – стиль, габітус

(термін П. Бурд'є) представляють дисплей гендеру. Бути чоловіком чи жінкою і проявляти це у дисплеї – означає бути соціально компетентною людиною, яка викликає довіру і вписується у комунікативні практики, прийняті у даній культурі [4].

Демонстрування дисплею – це насправді віртуозна "гра", орієнтована на партнерів по мізансцені; це гра, яка давно зрослася з життям "акторів" і уявляється гравцям та спостерігачам як природний вияв їхньої сутності. У цьому і полягає вся загадка конструювання гендеру – кожен хвилину беручи участь у "маскарадній" презентації статі, люди роблять це таким чином, що гра за правилами видається природним виявом людського "Я".

Різні суспільства, соціальні групи і навіть різні соціальні ситуації передбачають різні конвенційні форми гендерного дисплею. Як зазначає І. Гофман, гендерні самовиявлення є меншою мірою наслідком нашої статевої сутності, ніж інтерпретаційним зображенням того, що ми хотіли б виразити щодо нашої статевої сутності, використовуючи конвенційні жести. Наша людська природа дає нам змогу навчитися того, як створювати і виділяти чоловічий чи жіночий гендерний дисплей, і "цією здатністю ми наділені завдяки тому, що є людьми, а не особами чоловічої чи жіночої статі" [4].

Для того, щоб зрозуміти, як конструюється гендерний досвід у межах соціального порядку, К. Уест, Д. Зіммерман пропонують вийти за межі "гендерного дисплею" І. Гофмана й аналітично розрізнити три головні поняття: біологічна стать, приписування статі (категоризація за статтю) і гендер [3]. Навіть коли гендерні дисплеї сконструйовані, а конвенційні самовияви можуть вибиратися виконавцями, те, як нас сприймають (особами жіночої чи чоловічої статі), лежить поза межами нашого вибору [3, 199].

Біологічна стать – це сукупність біологічних ознак (геніталії, вторинні статеві ознаки, хромосомний набір), які є лише передумовою віднесення індивіда до тієї чи іншої біологічної статі. Приписування статі відбувається на основі використання критеріїв біологічної статі. Однак у повсякденності категоризація статі підтримується соціально заданими ідентифікаційними проявами (дисплеями), які вказують на належність до тієї чи іншої категорії за ознакою статі. Наявність чи відсутність відповідних первинних статевих ознак не гарантує того, що індивіда будуть відносити до певної категорії за статевою належністю.

Отже, у соціальному конструктивізмі гендер мислиться як результат повсякденних взаємодій, які вимагають постійного виконання і підтвердження, він не досягається раз і назавжди в якості незмінного статусу, а постійно відтворюється у комунікативних ситуаціях. Як зазначають американські феміністки К. Уест, Д. Зіммерман, процедура приписування статі постійно супроводжує повсякденну людську взаємодію. У випадку взаємодії людина спочатку намагається категоризувати свого співрозмовника, а коли це не вдається, вона відчуває незручність, невизначеність ситуації [3]. У ситуації невизначеності в процесі взаємодії виникає питання критеріїв віднесення тієї чи іншої особи до категорії статі.

Коли людині вдається знайти критерії категоризації, комунікація відбувається. Якщо виникає проблема з ідентифікацією, комунікація дає збій [3]. Отже, категоризація за статтю є базовою практикою повсякденної взаємодії, вона часто є нерerefлексованим фоном для комунікації у всіх соціальних сферах, і тому уникнути її неможливо.

Створення гендеру слід розглядати не просто як демонстрування дисплею, а використання дискретних, чітко визначених стратегій поведінки, які можуть бути включеними у ситуації взаємодії для визнання мужності чи жіночності. Чоловік "створює" мужність тим, що пропускає у дверях першою жінку чи подає їй руку при виході з автобуса, а вона "створює" жіночність тим, що дозволяє це зробити. Однак, створення гендеру організовано не зовсім просто. Щоб бути успішним, маркування чи демонстрування гендеру повинно відповідати ситуаціям, змінюватися і трансформуватися залежно від потреб ситуації. Конструювання гендеру полягає в керуванні ситуаціями таким чином, що поведінка розглядається як гендерно відповідна чи навпаки, гендерно невідповідна. Отже, конструктивісти визначають гендер як систему міжособистісної взаємодії, через яку створюється, стверджується, підтверджується і відтворюється уявлення про чоловіче і жіноче як базові категорії соціального порядку, які зафіксовані у соціокультурному досвіді.

Гендер є квазіроллю, яка пронизує всі інші рольові специфікації, базова ідентичність, на яку нанизуються всі інші. Гендер не зводиться і до сукупності психологічних рис, оскільки вони є похідними від існуючих схем, стереотипів, концептів, які вмонтовані у соціокультурний досвід спільноти, в якій перебуває особистість. Саме тому гендер можна визначати як роль і сукупність психологічних рис, і насамперед як базову ідентичність. Такий підхід дозволяє розглядати гендер особистості як мультифакторний конструкт. Основною відмінністю мультифакторної моделі від біполярної є те, що психологічна стать (гендерна ідентичність) розглядається не просто як набір полярно протилежних рис маскулінності чи фемінінності, а як більш складноорганізований конструкт. У рамках даної теорії передбачається, що гендерна ідентичність особистості, крім маскулінних та фемінінних властивостей, включає також і інші характеристики гендерної спрямованості: гендерні уявлення, стереотипи, інтереси, настанови, інтерпретативні схеми, концепти, моделі гендерної поведінки тощо. На нашу думку, всі ці компоненти взаємопов'язані між собою, оскільки представляють різні компоненти суб'єктивного досвіду, між якими існують як лінійні, так і нелінійні зв'язки. Наприклад, гендерні стереотипи, які є у соціальному досвіді особистості, можуть корелювати з поведінковими установками в одних ситуаціях і не корелювати в інших, а комплекс фемінінних і маскулінних рис може перебувати у зворотному зв'язку зі статевими специфічними інтересами. Такий підхід дозволяє нам розглядати гендерну ідентичність як багаторівневе, складноорганізоване утворення, яке визначається суб'єктивним досвідом особистості і включає цілий комплекс характеристик.

Виклад основного матеріалу. Отже, ґрунтуючись на соціально-конструктивістській парадигмі, ми розглядаємо гендер як соціальну конструкцію, яка утворюється завдяки соціокультурному досвіду, суспільному поділу праці, інституціям соціалізації, проявляється у міжособистісній взаємодії, через яку створюються, підтверджуються і відтворюються уявлення про чоловіче та жіноче в даній культурі. Такий підхід у розумінні гендеру дозволяє зрозуміти його соціально-культурну природу і вести мову про формування гендеру в різних культурах, досліджувати різні його моделі. Методологія соціального конструктивізму створює можливість дослідження особливостей конструювання гендеру особистості у культурному різноманітті завдяки введенню в науковий аналіз поняття "гендерного досвіду особистості". Однак виникає питання, а яка роль самої особистості в цьому процесі.

У нашому дослідженні гендерний досвід особистості розглядається як результат взаємовпливу суб'єктивної та об'єктивної реальності (П. Бергер, Т. Лукман) [1], що дозволяє побачити взаємозв'язок між соціальним, історичним, культурним та особистісним досвідом людини, зрозуміти джерела та механізми його конструювання і відповідно вести мову про контексти його конструювання (соціокультурний, персонологічний та життєздійснювальний). Досвід тлумачиться як результат соціальної взаємодії та одночасно його джерело (І. Гофман, Г. Гарфінкель) [4]. Процес конструювання гендерного досвіду ми розглядаємо з позиції взаємодії особистості і соціальних структур, передбачаючи, з одного боку, обмеженість суб'єкта соціокультурним досвідом, а з іншого боку, можливість змін суб'єктом характеру і змісту такого досвіду. Гендерні схеми, що визначають конструювання гендерного досвіду особистості, концептуалізуються, легітимізуються та транслуються різними інституціями. Вони є узагальненими моделями гендерної поведінки. Створені в суспільстві, спільноті, гендерні схеми є комбінованим продуктом взаємодії соціуму та людей. Вони засвоюються через фонові очікування у процесі міжособистісної взаємодії і в будь-який момент відображаються як у суб'єктивному досвіді людини, так і в досвіді соціокультурному. Тому фонові очікування розглядають як своєрідну соціально-культурну квінтесенцію соціальних взаємодій. Вони "очевидні, але не помітні", не усвідомлені учасниками взаємодії та іншими членами суспільства. Отже, механізмами, завдяки яким відбувається конструювання досвіду у процесі взаємодії індивіда з соціальними структурами, є "фонові очікування" (соціально схвалені установки на ті чи інші дії, які створюються та транслуються у певній культурі, спільноті, субкультурі), та *рефлексивність* учасників взаємодії, завдяки якій відбувається інтерпретація соціальних структур, в результаті якої вони можуть набувати нової якості, сприяти появі нового досвіду. "Фонові очікування" – це уявлення соціального суб'єкта у формі правил дій (поведінка, розуміння, пояснення тощо). Однак фонові очікування не пасивно сприймаються: індивіди надають їм особистісного, практично раціонального смислу, можуть переробляти їх, а

інколи і суттєво деформувати. Отже, оскільки гендерний досвід визначається культурними схемами, то гендер – це концепт тієї культури, в межах якої він працює. Таке тлумачення гендеру дозволяє розглядати конструювання гендерного досвіду особистості у різних культурах і субкультурах.

Засвоєння гендерних схем, моделей культури, суспільства відбувається завдяки гендерним практикам, які відрізняються у різних країнах, культурах, спільнотах і, відповідно, є своєрідними в одній і тій же країні в різні історичні епохи. Вони є схожими у певному просторі і часі завдяки рефлексивності агентів. Гендерні норми, вимоги, схеми гендерної поведінки, які існують у певному суспільстві, культурі, спільноті, мають контекстуальний характер, засвоюються людьми через соціальні практики, можуть змінюватися певною мірою під впливом дій людей, завдяки їхній рефлексивності набувати реконструйованого вигляду і визначати самовиявлення. Відповідно можна стверджувати, що такі категорії, як жіночність/мужність розглядаються як "постійно створювані ідентичності", що творяться завдяки гендерним практикам, вивчаючи котрі можна відстежити, як саме конструюються взірці гендеру, як створюються взірці нової маскулінності, фемінінності.

Важливим механізмом взаємозв'язку соціальної структури і соціальної дії є габітуалізація, яка дозволяє розкрити особливості впливу соціокультурного досвіду на особистісний (розкрити взаємовплив соціокультурного контексту конструювання гендерного досвіду та персонологічного), що, в свою чергу, зумовлює самовиявлення людини. Габітус – це система диспозицій, яка породжує і структурує досвід особистості та її уявлення, сприяє спонтанному орієнтуванню в соціальному просторі і реагуванню більш-менш адекватно на події та ситуації. Іншими словами, габітус – це внутрішні дискретні утворення особистісного досвіду, до яких ми відносимо схеми інтерпретації, концепти, конструкти, моделі, які конструюються у процесі суб'єктивного засвоєння об'єктивних структур соціального простору і схиляють особистість до сприймання цих структур як само собою зрозумілих. Тому існування гендеру пов'язано зі специфічним габітусом, який передбачає одні і виключає інші практики. Відповідно габітус є основою гендерних практик, які породжують різні перфоративні форми мужності і жіночності, різний гендер.

Від чого залежить, наскільки різний гендер стане нормою, чи залишаться усталена дихотомія "жіночність – мужність"? Спробуймо знайти відповідь, аналізуючи конструювання гендерного досвіду особистості як водночас лінійний і нелінійний процес. Соціокультурний досвід через застосування соціальних практик суттєво впливає на досвід особистості, змінюючи його і деякою мірою зазнаючи змін. Змінений, новий досвід здійснює зворотний вплив на схеми інтерпретації, концепти-сенси, моделі самовиявлення та на можливості структур. І цей процес є безперервним. З одного боку, соціальні структури, інститути визначають формування суб'єктивного досвіду особистості через засвоєння моделей, схем, правил

щодо певного гендеру. Вони задають схему, дисплей, модель дій, поведінки особистості. З іншого боку, такі схеми, моделі зазнають змін, можуть набувати нової якості завдяки інтерпретації, рефлексії особистості, яка включена у процес соціалізації. Тому вияв практики має суб'єктивне забарвлення, нову якість, яка буде проявлятися у моделях, схемах самовиявлення особистості, які, у свою чергу, будуть доповнювати чи по-новому визначати конструювання як досвіду самої особистості, так певною мірою й уявлення, знання, стереотипи інших людей та спільноти, суспільства в цілому.

Висновки. Отже, парадигма соціального конструктивізму створює можливості дослідження процесу конструювання гендеру в різних культурах, спільнотах, дозволяє досліджувати специфіку конструювання гендеру на основі гендерного досвіду особистості і вести мову про контексти його конструювання: соціокультурний, персонологічний та життєздійснювальний. Такий підхід дозволяє змістити акцент з пошуку єдиної причини відмінностей між статями до опису множинних стратегій визнання маргінальності гендерних груп, множинних шляхів соціальних перетворень у конкретному соціальному та культурному середовищах.

1. *Berger, P.* Sotsialnoe konstruivovanie realnosti. Traktat po sotsiologii znaniia [Social construction of Reality . A treatise on the sociology of knowledge] / P. Berger, T. Lukman. – М.: Medium, 1995. – 323 s.
2. *Iiin, V.* Sotsialnoe neravenstvo [Socil inequality] / V. I. Iiin - М., 2000. 280 p.
3. *Uest K.* Sozdanie gendera [Creation of gender] / K. Uest, D. Zimmerman // Hrestomatija femenistskih tekstov. Perevody. / Pod red. Zdravomyslovoj, A. Temkinovj. – SPb.: Izdatelstvo "Dmitrij Bulanin", 2000. – S. 193-220.
4. *Goffman E.* Gender Display / Erving Goffman. – Blackwell Publ, 1997. – P. 208–227.

УДК 39:159.923

Лідія Тимків

ФОРМУВАННЯ АДАПТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТА МЕТОДИ ЇЇ ВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються шляхи формування адаптивної культури старшокласників та презентуються результати експрес-діагностики симптомокомплексів адаптивної культури особистості за допомогою технологічного підходу "Кваліметричний профіль". На основі системно-синергетичного підходу здійснено компонентно-структурний, функціональний аналіз феномену "адаптивна культура особистості", обґрунтовано зміст поняття "адаптивна культура особистості" в цілісній